

OCENE IN POROČILA

RECENSIONI E RELAZIONI

REVIEWS AND REPORTS

Jože Pirjevec: JUGOSLAVIJA 1918-1992. NASTANEK, RAZVOJ IN RAZPAD KARADJORDJEVIČEVE IN TITOVE JUGOSLAVIJE. Založba Lipa, Koper 1995, 461 strani*

Zanimanje za najnovejšo monografsko študijo uglednega tržaškega zgodovinarja Jožeta Pirjevca, profesorja za vzhodnoevropsko zgodovino na univerzi v Padovi in dopisnega člana Slovenske akademije znanosti in umetnosti, *"Jugoslavija 1918-1992: nastanek, razvoj in razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije"* je bilo že pred njenim izidom izjemno veliko. Konec koncev gre za knjigo, ki obravnava zgodovino nekdanje skupne jugoslovanske države, ki je kardinalno zaznamovala in determinirala tudi naš - slovenski - družbeni prostor in čas.

Uvodoma je potrebno povedati, da zgodovina nastajanja pričujoče knjige sega v sredo osemdesetih let, ko je bilo v pronicljivih zahodnih analitičnih ocenah - v času perestrojke - že zaznati epohalne spremembe, ki se bodo dogodile v komunističnem svetu v naslednjih letih. Odtod tudi nenaden interes, predvsem italijanskih založnikov, za politično zgodovino držav Srednje in Vzhodne Evrope. Prof. Pirjevec, kot mednarodno priznan strokovnjak za omenjeno tematiko (to potrjuje tako njegova obsežna bibliografija kot tudi dodeljene prestižne mednarodne stipendije), se je obvezal, da bo napisal za italijanskega bralca zgodovino Jugoslavije. Sredi pisanja so ga zatekli krvavi dogodki na Balkanu in razpad Jugoslavije, kar je imelo za posledico, da v ospredju njegovega preučevanja ni več zgolj nastanek in razvoj Jugoslavije, kot je bila to značilnost dotedanjih bolj izjemoma dobrih in celovitih zgodovinskih študij (npr.: B. Petranović, *Istorija Jugoslavije /1918-1988/, I-III, Beograd, 1988*), temveč prvenstveno iskanje vzrokov za razpad tako prve kot druge jugoslovanske državne tvorbe. Italijanski tekst je prvič izšel leta 1993 pod naslovom *"Il giorno di San Vito"* (Vidov dan) in do sedaj doživel že tri ponatise. Nesporna aktualnost tematike v svetovnem merilu kot tudi znanstvena avtoriteta pisca sta spodbudili koprsko založbo Lipa k odločitvi za prevod Pirjevčeve knjige v slovenščino. Medtem se prof. Pirjevec v svoji raziskovalni vnemi ni ustavil pri doseženem, ampak je načrtno raziskoval (in še raziskuje) dalje, predvsem po ruskem, britanskem in ameriškem arhivskem gradivu, ki je dostopno šele v zadnjem času. Najnovejša spoznanja so botrovala avtorjevi predelavi in dopolnitvi

prvotnega italijanskega teksta v tolikšni meri, da je bralec dobil s slovensko izdajo povsem novo in v marsičem radikalno spremenjeno verzijo.

Pisec se je odločil - in to je napovedal že v podnaslovu knjige (*Nastanek, razvoj in razpad... Jugoslavije*) - za kronološki pristop; dano problematiko obravnava v časovnem zaporedju, v treh delih (*Kraljevina Jugoslavija 1918-1941, Jugoslavija v vojni 1941-1945, Socialistična Jugoslavija 1945-1992*), razdeljenih na 23 poglavij, ki dajejo bralcu celovito podobo o 73-letni politični, gospodarski in kulturni zgodovini Jugoslavije. Kot že rečeno, avtor išče pa tudi odgovori na vprašanje: "Zakaj je Jugoslavija razpadla?" Seveda ni potrebno posebej poudarjati, da je pred nami znanstveno in ne publicistično delo; avtor se pri svojih trditvah opira na arhivsko gradivo, dokumente in strokovno literaturo, ki jo vestno citira. Knjiga vsebuje poleg dragocenega bibliografskega dodatka še imensko kazalo ter vrsto zanimivih fotografij. Pozoren bralec bo opazil tudi lep in vsebinsko bogat jezik, kar ni vedno odlika tovrstnih historičnih del.

V prvih osmih poglavjih, ki sestavljajo prvi del knjige, nam Pirjevec prezentira naravo Karadjordjevičeve Jugoslavije; iz nje je moč zaznati, da so bili kohezivni elementi v novonastali državi, v kateri sta se srečala dva različna svetova - srednjeevropski in levantinski - izjemno šibki. Drugače povedano, Kraljevina je od ustanovitve dalje v sebi že nosila klice propada: "Če ne bi bilo srbske vojske in policije in predvsem če ne bi bilo podpore velikih sil, ki so bile prepričane, da je v kaotični in zaostali balkanski stvarnosti samo Srbija zmožna ohraniti kolikor toliko spodoben red, bi Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev najbrž kmalu razpadla." (str. 13-14)

Znano je, da je prva jugoslovanska država nastala 1. decembra 1918 z združitvijo mednarodno nepriznane Države Slovencev, Hrvatov in Srbov /SHS/ (antanta nove države, kot sestavnega dela v vojni poražene Avstro-Ogrske, ni hotela priznati) ter Kraljevine Srbije (članica zmagovite antante). V združitvenem procesu dveh nenakoprnih partnerjev sta lahko srbska buržoazija in dvor vsilila svoje stališče, da je Srbija - kot nosilka boja za osvoboditev Jugoslovancev izpod habsburške monarhije - ustvarjalka njihove države in kot taka sama določa pogoje zedinjenja; Srbiji naj bi potemtakem pripadala zgodovinska vloga nekakšnega jugoslovanskega Piemonta. "Regent Aleksander je z razglasitvijo Kraljevine SHS... že kratil pravico bodoči ustavodajni skupščini, da svobodno izbere ne samo ime nove države (Srbi so odklanjali naziv Jugoslavija, ker se niso hoteli odpovedati svoji individualnosti), temveč tudi njeno institucionalno ureditev: republiko ali monarhijo." (str. 11-12) Njegova odločenost ne samo kraljevati, temveč tudi vladati je postala še bolj očitna, ko je vsilil svojega kandidata (Stojana Protića) za predsednika prve skupne vlade. Predstavniki strank, ki so podpirali kandidaturu Nikole Pašića, so regentov diktat sprejeli z negotovanjem, toda ker so se zavedali "da smo še brez meja, brez države, a

* Pričujoči zapis je za tisk prirejen avtorjev prikaz knjige prof. Jožeta Pirjevca *Jugoslavija 1918-1992* na predstavitvi, ki je bila 28. oktobra 1995 v Pokrajinskem muzeju v Kopru, v organizaciji Založbe Lipa, Mestne občine Koper in Zgodovinskega društva za južno Primorsko.

imamo že krizo", so popustili njegovi volji. Pri tem ne gre prezreti, da je bil Pašić v danem političnem trenutku nedvomno premočna osebnost za regenta, še bolj pa dejstva, da je podpisal t.i. ženevsko deklaracijo (spoznanje med srbsko vlado /N. Pašić/ in Narodnim vijećem Države SHS /A. Korošec/, 9. novembra 1918); ta naj bi zagotavljala Državi SHS status enakopravnega partnerja v novi skupni državi, obenem pa je deklaracija predvidevala federativno in ne centralistično ureditev Kraljevine SHS.

"Začasna vlada se je znašla pred izredno težko nalogo, saj je bilo treba uskladiti celo plejado dežel z različno upravno in kulturno tradicijo. V novo državo so namreč stopile poleg dveh samostojnih kraljevin, Srbije in Črne gore, še Hrvaška in Slavonija, ki sta pripadali madžarski polovici habsburške monarhije, Koroška, južna Štajerska, del Koroške in Dalmacije, doslej podložne Dunaju, Bosna in Hercegovina, bivši avstro-ogrski kondominij, ter Kosovo-Metohija in Vardarska Makedonija, ki ju je Srbija osvojila v balkanskih vojnah 1912-13 in spet pridobila po koncu prve svetovne vojne. Od dvanajstih milijonov prebivalcev teh dežel jih je osem imelo isti knjižni jezik, srbohrvaščino, ki so jo Srbi in Črnogorci pisali v cirilici, Hrvati pa v latinici. Latinico so uporabljali tudi Slovenci, tretja konstitutivna enota v državi, imeli pa so lasten jezik, soroden srbohrvaščini. Poleg omenjenih 'plemen', kot so trdili zagovorniki jugoslavizma, so v še neopredeljenih mejah kraljevine živele številne etnične skupnosti, od katerih so bile nekatere priznane, druge pa ne: 750.000 Bošnjakov slovenskega izvora, a islamske kulture, 600.000 Makedoncev, 500.000 Nemcev in skoraj prav toliko Madžarov in Albancev, več kot 200.000 Romunov, 150.000 Turkov, 115.000 Čehov in Slovakov, poleg njih pa še Ukrajinci, Poljaki, Italijani, Židje in Cigani.

Prav tako pisana je bila Kraljevina SHS tudi na verskem področju: pravoslavni je bilo približno pet milijonov, samo 300.000 manj je bilo katoličanov, uniato 400.000, muslimanov dobrih 1.300.000, protestantov 229.000 in židov (aškenazov in sefardov) 36.000. Vrh tega so bile etnične skupnosti neenakomerno poseljene na njenem teritoriju, saj so bila nekatera področja narodnostno homogena (Slovenija, del Hrvaške, osrednja Srbija), druga pa nadvse mešana in razdrobljena (Bosna in Hercegovina, Makedonija, Vojvodina). Velikanska so bila tudi razhajanja med posameznimi deli države glede na stopnjo kulturne ozaveščenosti, politične in civilne zrelosti ter ekonomske razvitosti. Za pönazoritev samo en podatek: v Sloveniji je bilo po popisu leta 1921 okrog 8,8 odstotkov nepismenih, v južni Srbiji oziroma Makedoniji pa kar 83,8 odstotkov." (str. 12-13)

Težave, s katerimi se je bila prisiljena spopasti mlada država, piše prof. Pirjevec, bi bilo verjetno mogoče premestiti, če bi imeli "zagovorniki politične, kulturne in jezikovne združitve kaj podpore v širokih ljudskih množicah. V resnici pa so bili glasniki maloštevilnih

meščanskih in intelektualnih krogov, ki so predstavljali komaj drobec celotnega prebivalstva. Vrh tega niso bili sposobni, da bi na politični in gospodarski ravni oblikovali vodilni razred, ki bi presegal omejeno, provincialno mentaliteto in bil zmožen široke vizije, potrebne za usklajeno združitev dežel s tako raznoliko zgodovinsko, kulturno in versko tradicijo." (str. 13-14) Kmalu je postalo jasno, da so bili veliki optimisti tisti, ki so kot Trumbić med vojno trdili: "Najvažnejše je, da pridemo vsi pod isto streho", in da niso poznali problemov in zahtev lastnega naroda, kaj šele sosednjih.

Novonastalo državo so poleg težkih notranjih razmer spremljali nič manj pereči zunanji zapleti. "Potrebno je bilo doseči mednarodno priznanje Kraljevine in določiti njene meje, ki so se vile v dolžini 3.000 km in skoraj povsod zarezovale v tkivo starih historičnih in jezikovno mešanih dežel. Seveda ni šlo brez hudih trenj s sosedji, saj je bilo praktično nemogoče potegniti mejno črto, ki ne bi zadela ob interese tega ali onega naroda," ugotavlja avtor. Za Slovence, ki so izstopili iz kulturnega in civilizacijskega kroga srednje Evrope ter se pridružili tujemu levantinskemu svetu v upanju, da bodo z njegovo pomočjo ohranili svojo etnično celovitost, sta pomenila Rapalska pogodba in koroški plebiscit bolečo rano in veliko razočaranje. Potem ko so stoletja živeli pod isto oblastjo v habsburški monarhiji (čeprav razdeljeni na njene različne dežele), so se naenkrat znašli razkosani na štiri med seboj sovražne države, s tretjino naroda, podrejenega tujcem. V tem kontekstu lahko samo pritrdimo ugotovitvi prof. Pirjevca, ki jo je sicer zapisal na drugem mestu (v Spremnii besedi k Pismom Henrika Tume): "Kako zelo se je naš bivanjski prostor zožil zaradi novih meja, ki jih je prinesel propad habsburške monarhije."

Drugo veliko razočaranje, predvsem za Hrvate in Slovence, je prinesla vidovdanska ustava, programirano sprejeta na srbski nacionalni praznik, 28. junija 1921. V nasprotju z ženevsko deklaracijo je uzakonila "centralizirano monarhijo z omejenim parlamentarizmom" ter na ta način manifestirala politično prevlado srbskega dvora in beograjske čaršije v novi državi. Pirjevec je upravičeno zapisal: "Če je mogoče imeti vidovdanko ustavo za (op. srbsko) zmago, potem je bila to Pirova zmaga, saj je jasno pokazala, da zeva znotraj Kraljevine SHS globok razkol, ki je v bistvu posledica starodavnega konflikta med vzhodno in zahodno cerkvijo pa tudi stoletnega sovraštva med habsburškim in otomanskim cesarstvom." (str. 24) In res, v nasprotju s pričakovanji, predvsem vladarjevim, se je razkol v Kraljevini z leti samo še poglobljajal. Jugoslovanska država je padla v obdobje t.i. velike politične nestabilnosti (1921-1928), v katerem je "skupščina postala cirkus, vlada komedija, država pa norišnica", kot je bistroumno in slikovito pokomentiral takratno politično sceno srbski politik Dragoljub Jovanović. Da je bilo res tako, kažejo navsezadnje tudi statistični podatki, saj se je v omenjenem

obdobju zvrstilo kar 25 vlad s povprečno življenjsko dobo štirih mesecev. Ob tem ne gre prezreti, da je v vrtiljaku jugoslovanskih vlad pred letom 1929 obstajala ena sama trdna točka, vojno ministrstvo.

In prav na vojsko se je oprl kralj Aleksander, ko je 6. januarja 1929 izvedel državni udar ter z razveljavitvijo ustave in razpustitvijo skupščine prevzel vso oblast v svoje roke. V tujini so sprva pozitivno ocenili Aleksandrov akt, saj so pritrdjevali mnenju, ki ga je zapisal ameriški poslanik John Prince "Konec koncev, slabe izkušnje, ki jih je doživela vsaka diplomatska misija v Beogradu v obdobju t.i. narodnih vlad, nas prepričujejo, da ti ljudje še zdaleč niso zreli za demokracijo." (str. 58) Doma se večina s kraljevo diktaturo seveda ni mogla strinjati, kajti zakonska določila (vključno z ustavo iz l. 1931), ki jih je kralj vsilil, so nedvoumno pritrdjevala tezi, da je njegov dejanski cilj srbizacija vse države, zamaskirana pod plaščem politike t.i. "integralnega" jugoslovanstva; novo politično usmeritev, ki je pod geslom "En kralj, ena država, en narod, en jezik" težila k popolni duhovni enotnosti Srbov, Hrvatov in Slovencev, so občutili kot raznarodovalni pritisk, še posebno tisti, ki niso spadali v srbohrvaški kulturni krog. "Povsod v tej kraljevini je viden vsiljen centralizem, vsiljen nadzor, ki ga opravlja narod zavojevalcev," je pravilno ocenjeval neki ameriški diplomat ter jasnovidno napovedal: "Toda čeprav se zdi, da režim drži oblast trdno v rokah, ne morem verjeti, da bodo te razmere trajale v nedogled." (str. 61) Podobno mnenje je zapisal francoski poslanik R. Schuman v poročilu zunanjemu ministru Bathouju septembra 1934, ko je povzel svoje vtise o potovanju po Sloveniji in Hrvaški: "Ne moremo več zatiskati oči pred temi nezdravimi razmerami. Če hočemo rešiti enotnost Jugoslavije in morda njeno dinastijo, se moramo vrniti k ustavnemu režimu, zgrajenemu na svobodi in federalizmu, ki naj spoštuje individualnost vseh narodov, združenih v to državo..." (str. 74) In prav iz odpora proti centralizmu, unitarizmu in diktaturi, je zrasla številna in heterogena, večinoma ilegalna, opozicija proti kralju.

Nasilna Aleksandrova smrt 9. oktobra 1934 v Marseillu in (izmišljene) besede, ki naj bi jih kralj izrekel tik pred smrtjo: "Čuvajte Jugoslavijo!", so v tujem tisku in mednarodnih diplomatskih krogih sprožile vprašanje, ali je nadaljnji obstoj Jugoslavije glede na porazne gospodarske, moralne in politične razmere, v katerih je Aleksander zapustil državo, sploh mogoč. Toda ti strahovi so se izkazali kot pretirani, ugotavlja Pirjevec, kajti ljudje na vrhu so znali obvladati položaj... (str. 85-86)

Sredi tridesetih let je bilo v državi že zaznati postopno liberalizacijo političnega življenja in na politično sceno so se lahko vrnili med Aleksandrovo diktaturo tako ali drugače zapostavljeni in preganjani znani strankarski prvaki (npr. Anton Korošec). Imenovanje in potrditev Stojadinovićeve vlade v skupščini - s tem je dobila širšo podporo (šlo je za nekakšen srbsko-slovensko-bosanski triumvirat) - so javnost, tisk in diplomatski krogi

pozdravili kot preobrat, v upanju, da bo nova vlada znala brez večjih pretresov odpraviti avtorske metode, uvesti demokratične svoboščine in lokalne avtonomije ter predvsem rešiti hrvaško vprašanje. In prav slednje - doseči sporazum s Hrvati - je bilo ključnega pomena ne samo za obstoj Stojadinovićeve vlade, temveč za obstoj Kraljevine nasploh, saj je medtem hrvaškemu voditelju Vladku Mačku uspelo preoblikovati Hrvaško kmečko stranko v široko narodno gibanje, kjer so našle svoj prostor tudi druge heterogene skupine, ter se postaviti na čelo Združene opozicije. Regent knez Pavle, ki je pravilno ocenil, da je v zapletenih mednarodnih okoliščinah - tik pred izbruhom druge svetovne vojne - Jugoslaviji nujno potreben kompromis s Hrvati, je odslovil Stojadinovića in na njegovo mesto imenoval D. Cvetkovića, ki je v programski izjavi svoje vlade 16. februarja 1939 izrecno govoril o spravi s Hrvati, češ da je nujna za okrepitev države. V tem kontekstu so se tudi začeli nelahki pogovori med Beogradom in Zagrebom, konkretno med Mačkom in Cvetkovićem.

"Poglavitno vprašanje, s katerim sta se morali spoprijeti obe strani, je bilo vprašanje hrvaških meja. Maček je namreč zahteval poleg Savske in Primorske banovine še Boko Kotorsko, Srem, del Bačke, del Bosne in Hercegovine ter Dubrovnik. Glede na etnično prepletenost omenjenih ozemelj, kjer so živeli ramo ob rami Hrvati, Srbi in Bošnjaki, je bilo seveda težko potegniti ločnico, ki bi zadovoljevala tako Zagreb kot Beograd... Proti koncu avgusta sta Zagreb in Beograd zaradi eksplozivnih mednarodnih razmer pa tudi zaradi pritiska Angležev vendarle dosegla sporazum, po katerem je Hrvaška dobila Dubrovnik, del Srema in dobršen del južne Bosne, vse do Travnika in Fojnice. Ta ureditev pa naj bi bila samo začasna, dokler ne bi prišel primernejši trenutek za določitev dokončne meje. Vsekakor so približno četrtino vsega prebivalstva nove banovine, ki je štela 4,5 milijone ljudi, sestavljali Srbi. Po drugi strani pa je zunaj nje ostalo 700.000 Hrvatov in milijon Bošnjakov, ki so jih v Zagrebu kljub muslimanski veri proglašali za pripadnike hrvaškega naroda... Srbsko-hrvaški sporazum bi verjetno rešil jugoslovansko državo, če bi bil dosežen dve desetletji prej. Tako pa je v bistvu ostal na papirju, saj v kratkem času ni bilo mogoče odpraviti globokega nezaupanja in celo sovraštva, ki ga je zasejala med Srbe in Hrvate dvajsetletna napačna politika," opozarja prof. Pirjevec. (str. 101-102) Še več, doseženi sporazum ni zadovoljil nikogar: Maček je moral poslušati očitke, da je izdal narodne (hrvaške) interese, Slovenci so zahtevali avtonomijo, Bošnjaki so protestirali zoper razkosanje svoje dežele, v Črni gori so se širile avtonomistične težnje, medtem ko je bilo največ nejevolje v Srbiji, kjer je samo skupina okrog D. Jovanovića pozdravila idejo o preureditvi kraljevine na narodnostni osnovi.

Razumljivo je, da se tako notranje razklana država, kot je bila Kraljevina Jugoslavija, ni mogla resneje upi-

rati okupacijskim silam v kratkotrajni aprilski vojni leta 1941; sledili sta brezpogojna kapitulacija in razkosanje države. Še predtem je večina ministrov skupaj s kraljem Petrom panično zbežala iz Beograda in se zatekla pod britansko zaščito v Grčijo. Lucidni D. Jovanović je takšen razplet preroško napovedal že leta 1932: "Ko bodo razmere postale prevroče, bodo z avionom zbežali na varno, nas pa pustili sredi državljanske vojne in v spopadu s tujim sovražnikom, s prazno blagajno, dolgovi in obupom." (str. 109)

Pozoren bralec bo zapazil, da vrednost Pirjevčeve analize "nastanka, razvoja in razpada Karadjordjevičeve Jugoslavije" ni samo v odličnem prikazu geneze prve jugoslovanske države, temveč tudi v dejstvu, da nam avtor odkriva tiste ključne momente, ki so botrovali neuspehu mednarodnega (bolje antantnega) projekta, imenovanega "versajska Jugoslavija". Seveda ni potrebno posebej poudarjati, da je poznavanje tega obdobja jugoslovanske zgodovine obenem tudi ključ za razumevanje današnje zapletene situacije na tleh nekdanje skupne države, še posebej, ker se nam komparacija vzrokov za "smrt" tako prve kot druge Jugoslavije vsiljuje sama po sebi.

Vojna je naslov 9. poglavja. Morda bo za koga presenetljivo, da je Pirjavec namenil vojnemu času (drugemu delu knjige), o katerem se je jugoslovansko zgodovinarstvo najbolj razpisalo (resnici na ljubo je potrebno povedati, da gre večinoma bolj za ljubiteljsko oz. memoarsko kot za znanstveno literaturo), "le" eno poglavje na 40 straneh. Pirjevčeva odločitev za takšen radikalen rez, je vsekakor modra: bralca ne obremenjuje z znanimi dejstvi, pač pa poudarja le bistveno ter obenem razgrinja t.i. "bele" lise, ki se jim je dosedanja historiografija bote ali nehote spretno umikala ali nepopolno obravnavala (tu ne mislim samo na poboje na 'eni' in 'drugi' strani, pač pa tudi na nerazumevanje in izkrivljanje kategorij, kot so 'revolucija', 'kontrarevolucija', 'državljanska vojna', 'kolaboracija' idr.). Da je še huje, so danes postale predmet naših vsakodnevnih strankarskih manipulacij, saj nobena stran ni pripravljena sprejeti ali dojeti argumentov, ki niso v skladu z njenim vnaprejšnjim prepričanjem v svoj "prav". Poglejmo nekatere:

- *Usoda Slovencev v Hitlerjevih očeh leta 1941*: "Hitler je v zvezi s svojim (op. slovenskim) področjem izdal navodilo, da ga je treba čimprej ponemčiti, in ta ukaz so njegovi lokalni predstavniki skušali z vso zavzetostjo uresničiti. Prepovedali so slovenščino v javnosti, zaprli šole in kulturne ustanove ter hkrati načrtovali izselitev okrog 260.000 ljudi v rajh, na Hrvaško in v Srbijo. Tega naklepa sicer niso mogli izpeljati do konca (deportiranih je bilo okrog 60.000 Slovencev), toda po oceni Foreign Officea okupacijskega terorja, ki so ga izvajali v teh krajih, ni bilo mogoče primerjati niti s terorjem na Poljskem." (str. 113)

- *Položaj Hrvaške leta 1941*: "Medtem ko so s Slovenijo ravnali kot z vojnim plenom, pa je Hrvaška vsaj

na papirju dobila samostojnost, za katero so se njeni politiki v zadnjih dveh desetletjih tako vztrajno borili: 10. aprila 1941 je v Zagrebu, ki so ga pravkar zasedle nemške čete, ustaški predstavnik Slavko Kvaternik razglasil Neodvisno državo Hrvaško (op. že tedaj - s proglasitvijo NDH - je Kraljevina Jugoslavija dejansko razpadla!). Dejstvo, da je do te proglasitve prišlo v senci nacističnih bajonetov, medtem ko je bil poglavnik Ante Pavelić še v Italiji, je nosilo v sebi dvojno sporočilo: da je Hrvaška marionetna država in da bosta Mussolini in Hitler še naprej tekmovala, kdo si bo v njej zagotovil odločilen vpliv." (str. 114)

- *Ustaški zločini*: "O zločinskih naklepih ustašev si ni bilo mogoče delati utvar: takoj po prevzemu oblasti so sprožili 'rasno revolucijo' proti Židom, Ciganom in predvsem Srbom, ki so sestavljali 30 odstotkov nove države. Medtem ko je Pavelić imel Bošnjake za brate 'najčistejše hrvaške krvi' in v skladu s tem z njimi tudi ravnal, pa je za Srbe odobril uničevalni program, po katerem naj bi jih tretjino pobili, tretjino pregnali na tuje, ostale pa prisilno spreobrnil v katoliško vero. Ta načrt so začeli takoj uresničevati, ne da bi se katoliška cerkev znala pravočasno ograditi od njega. (Obseg ho-lokavsta niha v skladu s političnimi prepričanji razisko-valcev med 30.000 ter 1.000.000 in več žrtvami, pri čemer je po zadnjih raziskavah najverjetnejša številka 330.000.) Ujeta v mrežo nacionalizma, cerkev ni protestirala dovolj odločno proti zverinskim pokolom nedolžnih ljudi ali njihovi prisilni 'evangelizaciji'. Še huje pa je, da je s svojimi prelati, duhovniki in frančiškanskimi patri sodelovala pri ustaških zločinih ter prispevala s tem k zmedbi, inerciji in ravnodušnosti javnega mnenja, ki ni imelo pastirjev, vrednih tega imena." (str. 115)

- *Rojstvo četniškega gibanja - iskra srbske neodvisnosti*: "Pokoli in preganjanja, ki so jih ustaški režim, madžarske in bolgarske okupacijske sile pa tudi kosovski Albanci sprožili proti Srbom, so dvignili val beguncev, ki je pljusnil na srbsko območje pod nemško upravo. Mnogi pa so se zatekli v gozdove in se pred preganjalcem skušali organizirati v oborožene skupine. Poleg te, iz obupa porojene samozaščite, je opazen še drug pojav: okrog častnikov kraljeve vojske, ki so se izognili ujetništvu, so se začeli zbirati vojaki, odločeni, da poraza ne sprejmejo pasivno. Navezujoč se na staro protitursko uporniško tradicijo, so se četniki začeli pojavljati v nekaterih srbskih in črnogorskih področjih že aprila 1941. Pod vodstvom Koste Pećanca... je tako nastalo v južni Srbiji močno gibanje, ki se je najprej spopadlo s kosovskimi Albanci. Na hribovitem območju Ravne gore v zahodni Srbiji pa se je postavil na čelo majhne čete... Draža Mihailović z namenom, da ohrani pri življenju vsaj iskro srbske neodvisnosti. Iz nje se je razvila divja in nebrzdana vojska, ki je, zvesta tradiciji, monarhiji in mitom slavne zgodovine, dala v naslednjih letih močan pečat dogajanju v osrčju zasedene Jugoslavije." (str. 116)

- *KPS z ustanovitvijo OF dosledno izvaja linijo VII. kongresa Kominterne*: "Istočasno je stopila v akcijo tudi KPJ, ki se je pred vojno uskladila v disciplinirano in kompaktno organizacijo, katere člani, kot je rekel neki angleški opazovalec, niso bili duhovniki, temveč jezuiti. Do preobrazbe je prišlo leta 1935 po VII. kongresu Kominterne, ko je Moskva v strahu pred naraščajočim nacizmom izbrala taktiko Ljudske fronte in ukazala evropskim komunističnim partijam, da opustijo izolacijo... in strnejo svoje vrste s tistimi meščanskimi in socialdemokratskimi silami, ki so pripravljene na sodelovanje. V primeru Jugoslavije je takšna politika narekovala komunistom, da sprejmejo njeno ozemeljsko celovitost, a tudi etnično raznolikost kot danost, s katero je treba računati. Tako se je porodila ideja o bodoči federaciji svobodnih narodov in o KPJ, ki bi bila prav tako strukturirana po nacionalnem ključu. Ta zamisel je bila delno uresničena z ustanovitvijo KP Slovenije in KP Hrvaške (1937)... Napad osi na Jugoslavijo in njeno razkosanje nista omajala trdnega prepričanja partije, da je za nemške in britanske imperialiste največji sovražnik Sovjetska zveza in da bodo proti njej sprožili vojno, brž ko bo mogoče. Potrebno se je bilo torej pripraviti na obrambo domovine socializma in obenem izkoristiti prilžnost za uresničitev lastnih revolucionarnih ciljev. Prvi korak so storili slovenski komunisti, ki jim je uspelo, kakor je svetovala Kominterna, ohraniti dialog z nekaterimi zmernimi silami, predvsem s peščico vidnih intelektualcev, s krščanskimi socialisti in demokratičnim krilom sokolov. Medtem ko glavnina meščanske politične elite, ki se je zbrala v Narodnem svetu za Slovenijo, ni sprejela njihove 'ponujene roke', so omenjene štiri skupine 26. aprila 1941 z drugimi manjšimi ustanovile Osvobodilno (oz. Protiimperialistično) fronto z namenom - čeprav še ne povsem jasnim glede konkretnih pobud - da se bodo borile za osvoboditev in združitev slovenskega naroda... V Sloveniji je po 22. juniju Protiimperialistična fronta povsem opustila ta naziv, s tem pa še poudarila svoj domoljubni značaj in drugačnost od odporiškega gibanja v preostali Jugoslaviji. Medtem ko je bila drugje glavna nosilka vstaje KPJ, je OF v Ljubljanski pokrajini, kjer je imela svoje središče, ohranila tako na organizacijskem kot na programskem področju značaj koalicije in pri tem poudarjala predvsem misel o suverenosti slovenskega naroda in njegovi pravici do samoodločbe." (str. 116-119)

- *Kominterna svetuje KPJ delitev osvobodilnega boja v dve fazi*: "Tito je konec junija 1941 poslal Kominterni poročilo: 'Pripravljamo ljudsko vstajo proti okupatorju, ker je med ljudstvom velika pripravljenost za boj. Sporočite nam o tem svoje mnenje...' Medtem je Kominterna Walterju /Titu/ že poslala poziv, da KPJ stori vse, da bi 'podprla in olajšala boj' ZSSR. Toda ker je dobro vedela za njegove revolucionarne ambicije, je posebej poudarila, 'da gre v sedanjih etapi za osvoboditev izpod fašističnega jarma, ne za socialistično revolucijo'. To pa

so Tito in njegovi povsem prezrli in s tem že na samem začetku upora proti okupatorju zasejali seme političnega razhajanja s Stalinom. Konec junija je politbiro ustanovil v Beogradu glavni štab narodnoosvobodilnih partizanskih odredov Jugoslavije..., 4. julija pa sklenil, da od sabotaž in diverzij preide v splošno vstajo... Pojav gverile je neprijetno presenetil Nemce, ki so po napadu na Sovjetsko zvezo oddaljili z Balkana svoje najboljše čete... 16. septembra je firer ukazal poveljstvu Wehrmachta za jugovzhod, naj 'z energičnimi metodami zaduši uporniško gibanje', pri tem je mislil tako na partizane kot na četnike... Istega dne je Tito zapustil Beograd in odšel na uporniško območje, kjer je v Stolicah sklical glavni štab. Ob tej priliki je s svojimi najozjim sodelavci sprejel nekatere sklepe, ki so odločilno vplivali na nadaljnji tok dogodkov. Dogovorili so se, da bodo odpor decentralizirali po deželah, vendar pod vodstvom glavnega štaba, da bodo ustanovili regularne enote, uvedli po ruskem vzorcu za vse borce ime 'partizan', v odrede in bataljone pa postavili poleg komandantov tudi politične komisarje. Odločili so se, da bodo na osvobojenih ozemljih nadomestili staro upravo z narodnoosvobodilnimi odbori, ki naj postanejo prvi organi nove oblasti. Skratka, definirali so ustroj svojih izrazito ideološko opredeljenih vojaških sil in obenem položili temelje za novo družbeno ureditev ter s tem napovedali boj vsem preostankom starega socialnega reda. Pri tem so povsem ignorirali moskovsko priporočilo, da se je treba omejiti na odpor proti okupatorju in da druga, revolucionarna faza boja pride na vrsto šele po zmagi. Glede na namene jugoslovanskih komunističnih vodij, da svojo glavo ubijejo dve muhi na en mah, je jasno, da Tito ni upošteval niti drugega moskovskega priporočila, naj sodeluje s četniki in tako strne vse patriotske sile v celoto. Oba voditelja sta se sicer srečala že 19. septembra 1941, a ker so bili njuni cilji diametralno nasprotni, se o skupnem boju nista mogla dogovoriti: Mihailović je zahteval zase vrhovno poveljstvo nad vsemi oboroženimi enotami, da bi jih prisilil v pasivno čakanje, po vojni pa obnovil stari režim, medtem ko je Tito gorel od nestrpnosti, da nadaljuje svojo tako obetavno zastavljeno akcijo; predvsem pa se ni nameraval odpovedati narodnoosvobodilnim odborom, ki jih je upravičeno imel za temelj nove družbene ureditve. Mihailović seveda ni mogel spregledati, kakšne barve bo novi red: na prvem osvobojenem ozemlju v Uzi-
cah... so namreč partizani razvili rdečo zastavo s srpom in kladivom, medtem ko se je na njihovih kapah pojavila boljševiška peterokraka zvezda... V noči med 1. in 2. novembrom so četniki zahrbtno napadli Uzice, kar je bilo znak za začetek državljanske vojne v Srbiji in na vseh tistih področjih, kjer sta si obe gibanji (op. četniško in partizansko) stali bok ob boku." (str. 118-121)

- *Posebnosti slovenskega odporiškega gibanja v letu 1941*: "Medtem ko se je v Srbiji, Bosni in Črni gori odporništvo razvijalo predvsem na podeželju, se je v Slo-

veniji pojavilo najprej kot mestna ilegala, ki ji v Jugoslaviji ni bilo enake in z izjemo varšavskega upora leta 1944 tudi v Evropi ne. Vrhovni plenum OF..., ki se je 16. septembra 1941 preoblikoval v Slovenski narodno-osvobodilni odbor, je prvi v Jugoslaviji zahteval zase vso oblast na vojaškem, sodnem in političnem področju. Prepovedal je sodelovanje z okupatorjem, razširil svojo dejavnost na celotno slovensko ozemlje, brez ozira na stare in nove meje, pozval intelektualce h 'kulturnemu molku' in organiziral plebiscitarne akcije, ki so se spremenile v splošen tih protest proti italijanskemu okupacijskemu režimu." (str. 122-123)

- *Razkol znotraj slovenske družbe*: Ena od nevrvalgičnih točk OF je bila varnostno-obveščevalna služba (VOS), ki se... ni omejevala samo na špijonažo, pač pa je prav kmalu postala uspešna udarna sila za boj proti peti koloni in likvidacijo 'sovražnikov ljudstva'. Ta teroristična taktika, ki so jo svojim partnerjem vsilili komunisti v prepričanju, da je treba izvajati 'revolucionarno pravico' ne samo proti odkritim, temveč tudi proti potencialnim nasprotnikom, je kmalu usodno poglobila že predvojna razhajanja znotraj slovenske družbe. Dobršen del pripadnikov Slovenske ljudske stranke je... povsem nekritično sprejel nauk Pija XI. iz enciklike *Divini Redemptoris* (1937), po katerem je 'komunizem nekaj bistveno slabega, in zato v nobeni reči ne bo z njim sodeloval, komur je mar krščanska omika'. Čeprav so delili mnenje OF, da si je treba postaviti za cilj Združeno Slovenijo, so bili prepričani, da jo bo mogoče doseči s pasivnim čakanjem na ugodni razplet dogodkov na velikih bojiščih, ko bo tudi za Slovence prišel trenutek obračuna z okupatorjem. Med OF in njenimi nasprotniki, pristaši starih meščanskih strank in deloma klera, na čelu katerega je bil ljubljanski škof Rožman, je po prvih žrtvah prišlo do nepremostljivega razkola: najusodnejše dejanje je bil v tem smislu 'ultimat' z dne 21. decembra 1941, s katerim je skrajna desnica zagrozila 'oefarjem' z ovadbo zasedbenim oblastem. Na atentate, sabotaže in spopade s partizani so Italijani s svoje strani odgovorili na drastičen način... V koncentracijska taborišča na Rabu, v Gonarsu, Monigu in drugam je romalo od 20.000 do 25.000 oseb, pred vojaško sodišče je bilo postavljenih 13.186 Slovencev..." (str. 123-124)

- *Vaške straže*: "V Ljubljanski pokrajini je odporniško gibanje na pomlad 1942 dobilo takšen razmah, da ni presenetilo samo okupatorja, kot je zapisal Kardelj v poročilu Titu, 'pač pa tudi nas same'. Na Dolenjskem je nastalo obsežno osvobojeno ozemlje, na katerem so Italijani le s težavo nadzorovali prometne poti in obdržali svoje posadke samo v pomembnejših krajih. Podobno kot drugod... so tudi v Sloveniji iskali med prebivalstvom zaslombo, to je ljudi, ki so bili pripravljeni sodelovati z njimi. Tega namena ni bilo težko uresničiti, in to ne samo zaradi odklonilnega odnosa duhovščine in tradicionalnih političnih krogov do komunistov, pač

pa tudi zaradi nasilja, ki so ga pripadniki partije v svojem ideološkem fanatizmu izvajali nad 'razrednim sovražnikom'. Med 'zdravim prebivalstvom Ljubljane', kot piše v nekem vatikanskem dokumentu, so se tako pojavile 'vaške straže' in se od maja 1942 razmahnile v gibanje kakih 6.000 mož, ki so ga partizani po ruskem zgledu poimenovali bela garda, Italijani pa Milizia Volontaria Anticomunista, posmehljivo tudi 'fioretti albi' (brezmadežni cvetki). Voditelje tega gibanja so okupacijske oblasti našle med uglednimi ljudmi starega režima, ki so, prestrašeni od 'brezverskega komunizma', videli v fašizmu in njegovi 'protiboljševski križarski vojni' manjše zlo ter celo garancijo za slovenski narod... Bolj trezno je presojal razmere general Ruggero, ko je jeseni 1942 škofu Rožmanu v zvezi z nepričakovano vojaško podporo dejal: Nam Italijanom mnogo pomaga, a med vami Slovenci ustvarja takšno sovraštvo, da ga petdeset let ne boste mogli odpraviti." (str. 126-127)

- *Dolomitska izjava*: "Med Titovimi političnimi manevri jeseni 1942 je še posebej značilen poskus, v katerem je skušal okrepiti svoj neposredni nadzor tudi nad slovenskim odporniškim gibanjem. V njem so se komunisti polastili vseh vzvodov oblasti, toda čeprav so bili močni v ideološkem pogledu, niso bili sposobni, da bi našli ustrezne vojaške voditelje. Tito se je zato odločil, da pošlje v Slovenijo Arso Jovanovića... Ta črnogorski nacionalist ozkih obzorij in skromne diplomatske spretnosti je takoj po svojem prihodu ranil občutljivost Slovencev, ki so bili ponosni na svojo vojaško samostojnost: že po nekaj mesecih, aprila 1943, se je moral s svojimi sodelavci vrniti v Bosno, za sabo pa je pustil vrsto polemik in zamer, ki so napovedovale, kako težko bo tudi v bodoči socialistični Jugoslaviji uresničiti načelo 'bratstva in enotnosti', s katerim so se partizani ponašali. Da bi omilili napetost z vrhovnim štabom, do katere je prišlo zaradi tega zapleta, je skušal Kardelj vsaj na organizacijski ravni izenačiti slovensko odporniško gibanje s tistim na jugu. Od tod odločitev, da potisne katoliške in liberalne sile znotraj OF na rob političnega dogajanja, odločitev, ki jo je še krepil občutek ogroženosti od začetka leta 1943... namreč, da se zavezniki izkrcajo na jugu Evrope... Jugoslovanski komunisti so se bali, da se bodo morali vsak trenutek soočiti s formalno prijateljskimi, a ideološko nasprotnimi četami, ki bodo potegnile za seboj kmečke in meščanske kroge znotraj in zunaj odporniškega gibanja. Da bi se izognili tej nevarnosti, ki bi jih oropala sadov njihovega dotodanjega dela, so se v Sloveniji odločili strniti vrste v OF in si jih povsem podrediti. Treba je bilo torej prisiliti krščanske socialiste in liberalce, da priznajo politično vodstvo partije in se v bodoče zadovoljijo samo z nedoločno in neopredeljeno kulturno avtonomijo. V ta namen so organizirali zapleten manever, ki se je končal 28. februarja 1943 z izjavo, podpisano v Polhograjskih Dolomitih, s katero sta obe skupini priznali KPS kot edini avtonomno organiziran politični subjekt v okviru

OF. Mimo trenutnih implikacij je bil ta dokument, prav tako kot istočasen odhod Arse Jovanovića, značilen za bodočo Jugoslavijo: napovedal je namreč, da partija ne bo ob sebi trpela nobene sile, ki bi jo ovirala pri preoblikovanju družbe in gradnji 'sovjetske' države.' (str. 130-131)

- *'Nacionalizem' KPH in KPS*: "Značilno je, da je Tito z nejevoljo sprejel novico o priključitvi Istre, Reke in Zadra k Hrvaški, ki jo je Antifašistična skupščina narodne osvoboditve Hrvaške /ZAVNOH/ razglasila 20. septembra 1943. Po njegovem so si hrvaški komunisti, na čelu katerih je bil Andrija Hebrang, s to odločitvijo prisvajali pooblastila, ki so pripadala samo Jugoslaviji kot skupni državi. Nacionalizem hrvaškega liderja se je večini članov politbiroja CK KPJ zdel tako nevaren, da so ga oktobra 1944 odstavili z vrha KPH... Tudi slovenskih nacionalnih teženj, ki jih je propaganda o 'bratstvu in enotnosti' jugoslovanskih narodov komaj mogla zakriti, Tito in njegovi najožji srbski in črnogorski sodelavci niso opazovali z odobravanjem, čeprav so bili v odnosu do njih previdnejši kot pri Hrvatih, saj so se zavedali, da bi bilo v Sloveniji partizansko gibanje brez domoljubne vsebine dokaj skromno. Ko je OF na začetku oktobra 1943 sklicala v Kočevju zbor odposlancev slovenskega naroda, na katerem so razglasili priključitev Primorske Sloveniji, si nihče ni upal oporekati temu izrazu suverenosti, da bi pri Slovencih ne prebudil latentnih zadržkov do skupnega življenja v Jugoslaviji." (str. 137)

- *Narava bodoče oblasti*: "Ker se je napovedoval konec vojne (op. po velikih dogodkih spomladi in poleti 1943), je postalo jasno, da bo treba postaviti temelje novi državi še bolj določeno, kot je bilo to storjeno na prvem zasedanju AVNOJ-a. Vodje KPJ niso dvomili, da bo ta povsem drugačna od prejšnje. Svetozar Vukmanović-Tempo je priznal grškim tovarišem: 'V Jugoslaviji ne bomo nikoli dovolili, da bi bila obnovljena stara oblast in da bi ta izvedla *svobodne volitve*. Preveč žrtev smo dali, da bi to dovolili! Zavezniskim silam ne bomo dovolili priti v našo državo. Samo sile, ki so izbojevale zmago nad okupatorji, lahko izpeljejo volitve za novo oblast...' (str. 137) Federativna in republikanska Jugoslavija je, čeprav z drugačnimi atributi, nastajala (op. na II. zasedanju AVNOJ-a) na isti način kot kraljevina Karađordjevićev: spet je bila izraz volje in interesov le majhne skupine, ki si je zaradi svoje vojaške moči lahko privoščila organizacijo nove države po lastni zamisli, pri čemer se ni ozirala niti na svojega moskovskega zaščitnika. 'Novo oblast sta označevala razkol s starim in nezvestoba do naših duhovnih očetov', piše Djilas v svojih spominih. Stalin se je tega zavedal in je v strahu pred odmevom, ki bi ga avnojski sklepi imeli na Zahodu, ježno komentiral, da je to nož v hrbet Sovjetski zvezi." (str. 140-141)

- *Svinčen plašč konformizma in centralizma*: "V trenutku, ko je Rdeča armada vkorakala v Srbijo, je

Mihailović upal, da mu bo uspelo skleniti z njenimi poveljniki dogovor o sodelovanju... Rusi so bili sicer pripravljeni sprejeti njegovo pomoč, toda brž ko so bili boji končani, so četnike aretirali, jih predali Titu ali deportirali v Sovjetsko zvezo. V takšnem položaju Mihailoviću ni preostalo drugega, kot da se... umakne v Sandžak in Bosno ter prepusti Srbijo Titovim partizanom. Ti so seveda skušali takoj utrditi svojo oblast, in to ne le v Srbiji, temveč tudi drugod po Jugoslaviji. Na tista območja, kjer se je partizanski odpor oblikoval na poseben način - kar velja v prvi vrsti za Slovenijo in Hrvaško - je tedaj legel svinčen plašč konformizma in centralizma. K temu so marsikaj prispevali sovjetski 'inštruktorji', ki so bili - tako je Tito pisal Rankoviću - poslani 'od zgoraj', da bi koordinirali delo Ozne v Vojvodini, Srbiji, Makedoniji, Črni gori, na Hrvaškem in v Sloveniji... Težko je reči, ali je to 'čiščenje tujih elementov' pomenilo že prehod iz narodnoosvobodilne faze v revolucijo... Ozna ni zamudila prilike za neusmiljeno maščevanje nad kolaboracionisti, pravimi ali namišljenimi, ki so v preteklih letih enako neutrudno in uspešno lovili komuniste, saj partizani ob osvoboditvi niso našli v Beogradu niti enega člana KPJ... Dogodki v Srbiji so odjeknili med kolaboracionisti in kvistlingi v vsem jugoslovanskem prostoru kot napoved bližnjega konca. V Sloveniji, kjer je bilo jeseni 1944 po Kocbekovih ocenah 18.000 domobrancev, je splošni občutek poraza zgovorno izrazil pater Zorman, ko je 6. oktobra na pogrebu padlih četnikov v bližini Kranja dejal: 'Boljše je, da ves slovenski narod junaško umrje, kakor pa, da živi v komunistični hudobiji.' ... Ko je Tito 31. avgusta in pozneje še enkrat 22. novembra 1944 razglasil amnestijo za vse kolaboracioniste, ki se niso omadeževali z narodnim izdajstvom in vojnimi zločini, je med hrvaškimi domobranci (ne pa tudi med slovenskimi domobranci in četniki) prišlo do nezadržnega osipa." (str. 146-148)

- *Državljska vojna*: "15. maja 1945 je III. armada NOV... zajela 30.000 pripadnikov kolaboracionističnih vojaških formacij, med njimi dvanajst ustaških generalov in vodje črnogorskega četništva, ter 20.000 civilnih ubežnikov. Osvobodilna vojna je bila končana, državljanska vojna pa je povsod v Jugoslaviji divjala še mesece, do popolne likvidacije vsakega odpora zmagovitemu komunističnemu režimu. A tudi ko so bili njegovi nasprotniki okoli leta 1947 v glavnem uničeni, so še tlela etnična sovraštva med jugoslovanskimi narodi, ki so bila zasejana v obdobju pred vojno in so se med njo do skrajnosti zaostriła kljub triumfalni komunistični propagandi, ki je razglašala kar mistično enotnost nove družbe..." (str. 151)

Tretji del knjige, ki mu avtor namenja največ prostora, sestavlja 14 poglavij. Obravnava tega obdobja je bila za pisca prav gotovo najzahtevnejša naloga, pa tudi izziv, tako zaradi bližine dogodkov kot tudi stvarnosti, ki smo jo bolj ali manj živeli vsi. Zaradi povedanega se

bo večina bralcev nedvomno osredotočila prav na prebiranje obdobja socialistične Jugoslavije; zato le nekaj poudarkov.

- *Jugoslavija leta 1945 spominja na Potemkinovo vas...* Kljub spremembam v ideološkem, gospodarskem in socialnem ustroju države so ostali namreč njeni oporni stebri vedno isti: partija, vojska in tajna policija. Če odmislimo ideologijo ljudi na oblasti, ni težko pritrčiti *Economistu*, ki je decembra 1945 zapisal, da je razlika med Aleksandrovo in Titovo Jugoslavijo zanemarljiva: "Ne glede na propagando revolucija pravzaprav ne pomeni nič več in nič manj kot obnovo vladne klike oziroma birokracije." (str. 155) Vendar avtor ne spregleda, da je Tito s pomočjo KPJ v prvem povojnem obdobju sprožil v državi titanski obnovitveni napor, ki je bil možen, ker je vodilna elita, tudi po mnenju nič kaj naklonjenih zahodnih opazovalcev, uživala podporo večine prebivalstva, predvsem mladine. Obetala je namreč novo in boljše življenje, pri tem pa ni rušila temeljnih vrednot v veliki meri še patriarhalne družbe: kolektivizma, egalitarizma, avtarkije, kulta karizmatičnega vodje.

- *Usoda kolaboracionistov:* Čeprav je KPJ lahko računala na široko ljudsko podporo, njeni voditelji niso hoteli tvegati, odločeni, da si z vsemi sredstvi, tudi s terorjem utrdijo 'železno oblast'. Ob koncu vojne je zbežalo na Koroško in v Italijo na tisoče domobrancev, ustašev in četnikov v upanju, da se bodo rešili pod okrilje Anglo-Američanov... 16. maja je vodja britanske vojaške misije v Beogradu Arthur Lee po naročilu feldmaršala Alexandra sporočil Titu, da si Angleži žele "tako" izročiti 200.000 jugoslovanskih kolaboracionistov, kolikor se jih je nakopičilo na Koroškem. "Hvaležni bi bili, če bi bil maršal Tito voljan, da svojim poveljnikom ukaže, naj jih sprejmejo..." S silo in zvižaco so v naslednjih dveh tednih (konec meseca so zavezniki sklenili, da prenehajo z izročitvami) prepeljali okrog 26.000 srbskih prostovoljcev, ustašev in slovenskih domobrancev prek Karavank, kjer so jih čakale posebne partizanske enote z nalogo, da jih pobijejo, pomečejo v jame in pokopljejo v množične grobove. "Mi smo revolucijo izvršili s krvjo," je kasneje rekel Tito, "in še kako dobro smo med revolucijo počistili svojo hišo." Ta množični teror, ki ga je narekovala predvsem odločnost režima, da "likvidira" vse resnične in potencialne nasprotnike, je popustil šele po 18. juniju, ko je bilo konec vojnega stanja. Toda tudi po tem datumu se je po gozdovih in goratih področjih nadaljeval lov za razkropljenimi četniškimi, ustaškimi in domobranskimi enotami, ki so vztrajale v boju, v prepričanju, da bo kmalu izbruhnila tretja svetovna vojna med Zahodom in Vzhodom... Represijo, ki ni poznala usmiljenja, je M. Pijade opravičeval nekemu amerškemu novinarju z mislijo F. Dzeržinskega, zloglasnega ustanovitelja sovjetske tajne policije: "Sveta luč terorja ne sme ugasniti nikoli. Ljudi mora biti strah." (str. 156)

- Za notranjo politiko Jugoslavije do leta 1948 je značilno zvesto posnemanje Sovjetske zveze in njenega državno-centralističnega sistema. Bolj zapleten pa je bil zunanje-politični položaj, tudi zaradi prepričanja, ki ga je Tito izrazil že leta 1944, da bi morali zavezniki zaradi zaslug v NOB ravnati z njim kot z enakovrednim partnerjem. Ker so to ni zgodilo (Stalin je dodelil Jugoslaviji zgolj vlogo sovjetskega satelita), je os Moskva-Beograd spomladi 1948 počila. O širših vzrokih, genezi in posledicah jugoslovansko-sovjetskega spora v *inform-birojevskem obdobju* avtor govori v poglavjih 11-14. Naj na tem mestu opozorim, da je Pirjevec na omenjeno tematiko objavil odmevno monografijo z naslovom "Tito, Stalin in Zahod" (Ljubljana, 1987). Zahod se je zavedal pomembnosti ideološkega upora maršala Tita. Še bolj pa je znal ceniti strateški položaj Jugoslavije v vzhodnem Sredozemlju in v srednji Evropi, saj je bil prepričan, da bi bila v primeru napada, če ji uspe ostati neodvisna, obrambni ščit za Italijo in nosilni steber za Avstrijo in Grčijo. Kot je rekel Truman, "pomeni Titov beg izpod kremeljskega okrilja prvi poraz sovjetskega imperializma in je kot tak velik politični simbol. Poleg tega pa ima Tito na razpolago največjo udarno silo v Evropi, ki predstavlja važen dejavnik v zaščiti zahodne Evrope pred komunistično agresijo." Nič manj pragmatičen ni bil angleški zunanji minister Bevin, ko je na srečanju z ameriškim kolegom Achesonom septembra 1949 dejal: "Tito je sicer baraba, a je naša baraba." (str. 193-194) Ob tem naj pripomnim, da bo nadaljnji razvoj pokazal, da je Tito znal tako doma kot v tujini maksimalno vnovčiti spor s Stalinom.

- Nedvomno je spor s Stalinom bistveno pospešil iskanje jugoslovanske poti v socializem (*samoupravljanje*): "Ker je socializem v Sovjetski zvezi prenehal biti revolucionaren, je zdaj Jugoslavija edina nosilka naprednega zagona, ki izvira iz Marxove teorije in iz velikega oktobra." (str. 203) VI. kongres KPJ /1952/ je bil sklican zato, da tudi na formalni ravni potrdi razkol s stalinizmom in partiji določi mesto znotraj jugoslovanske družbe. "Jugoslovanski komunisti," piše Pirjevec, "so se na kongresu izkazali s svojo samozavestjo in ideološko drznostjo, v kateri so šli tako daleč, da niso govorili samo o odmiranju države, temveč tudi partije. Pri tem pa je značilno, da se kot po navadi niso bili zmožni soočiti s konkretno stvarnostjo." (str. 213) Da je bilo res tako, priča soočenje državnega in političnega vrha z Djilasovim javnim provokativnim vprašanjem: Kaj je glavni cilj partije - socialistična demokracija ali oblast? Razrešitev Djilasa - potem ko so ga obdožili revizionizma, anarhizma in meščanskega liberalizma - z vseh funkcij na plenumu CK (januarja 1954) je bil odgovor jasen: oblast! Obračuni z liberalnimi in demokratičnimi strujami, ki smo jim bili priča v naslednjih letih in desetletjih, so bili odraz strahu, da bi bila partija (natančneje vladajoča državno-partijska birokracija) ob monopol in oblast. V Sloveniji je bila npr. prepovedana

Revija 57 že leto dni po začetku izhajanja, njen so-delavec Jože Pučnik pa obsojen na deset let zavora. Skratka, Jugoslavija - kljub proklamiranemu samoupravljanju in humanemu socializmu - še naprej ostaja v kleščah zaprte oligarhije, ki v svojih rokah drži vso gospodarsko, socialno in politično moč. "ZKJ in jugoslovanska vlada sta zmagali v bitki s Stalinom za avtonomijo," je zapisal Anton Vratuša, "jugoslovansko vodstvo pa ni dobilo bitke proti stalinizmu." (str. 239)

- Tudi na področju zunanje politike je prišlo po sporu s Stalinom, potem ko je bila Jugoslavija izključena iz bloka komunističnih držav, do povsem nove usmeritve - k sooblikovanju gibanja *neuvršenih*. Izvenblokovska politika, ki ji je Jugoslavija proti koncu petdesetih let dala še poseben zagon, je seveda zahtevala znatne finančne žrtve. Državam v razvoju, s katerimi je beograjska vlada navezala stike, je bilo namreč treba nuditi velike kredite, če naj bi kupovale jugoslovanske industrijske proizvode. Ceylon, Etiopija, Sudan, Združena arabska republika in Indonezija so tako dobile na desetine milijonov dolarjev - prek sto milijonov samo v letih 1959 in 1960 - po nizki obrestni meri, kar je pri marsikaterem politiku omenjenih držav vzbujalo nemajhno začudenje: "Od kod vsa ta gotovina?"... (str. 238) Delno lahko odgovorimo z naslednjim primerom, ki ga navaja Pirjevec: "Konec leta 1971 se je Tito napotil na obisk v ZDA, kjer je povsod naletel na odprta vrata. 'Ne bom pozabil odločnega zagotavljanja enega Nixonovih svetovalcev,' pravi Jurij Gustinčič, ki je bil kot novinar v njegovem spremstvu. 'naj sami povemo, kaj bi radi, pa bomo dobili.' 'Tito je zadel v črno,' je komentiral *Economist* uspeh njegovega obiska, ki je potrdil, da so Amerikanci in z njimi tudi drugi na Zahodu pripravljeni seči precej globoko v žep, le da Jugoslavija ohrani svoj neodvisni položaj zunaj sovjetskega bloka in v tem smislu vpliva na neuvrščene države." (str. 316)

- Če se je Tito v samosvoji zunanji politiki po koncu svetovne vojne dokaj uspešno zoperstavljal najrazličnejšim pritiskom in grožnjam, najprej s strani Zahoda, nato Moskve pa tudi Pekinga ("Jugoslovani so se odpo-vedali revoluciji in diktaturi proletariata in podpirajo ameriški imperializem... Jugoslovanska različica mednarodnega oportunizma je največja nevarnost za socializem. Borba proti njej je internacionalistična dolžnost vseh KP," so složno pozivali še l. 1960 Sovjeti in Kitajci, /str. 262-263/, mu doma, kljub uspešnemu napredovanju jugoslovanske družbe, ni šlo vse po načrtih. Proti koncu 50. in v začetku 60. let sta se namreč oblikovali t.i. liberalna in konservativna struja v državno-partijskem vrhu. Prva je menila, da je potrebno razvijati samoupravljanje, demokratizacijo in centralizacijo države ter zagotoviti večjo samostojnost republikam, druga pa je bila povsem nasprotnega mnenja, češ da problemi nastajajo zaradi prešibke centralne oblasti. Prav tako so "konservativci" nastopili proti upoštevanju tržnih zakonitosti, češ da vodijo v kapitalizem, anarhijo in popu-

ščanje zahodnim miselnim vzorcem, ter zahtevali, da se ZKJ ponovno spremeni v "dejavnik moči". Razprava je imela tudi narodnostno ozadje, čeprav tega ni nihče jasno povedal. Zato avtor v nadaljevanju - ne brez vzroka - posveča osrednjo pozornost prav analizi *mednacionalnih odnosov*, ki so konec koncev pripeljali - ob spletu "(ne)ugodnih" mednarodnih okoliščin - do zloma tako prve kot druge Jugoslavije.

V takratni "razpravi" so konservativni krogi gojili misel o izrazitejši integraciji države ne samo na gospodarskem in političnem, temveč tudi na kulturnem področju. Ne da bi jo omenjali, so se tako navezovali na stalinistično doktrino, po kateri je narod kapitalistični, torej prehodni pojav. V Jugoslaviji je bil med NOB kapitalizem poražen, zato obstoj različnih narodov nima več opravičila, saj so se etnični interesi zllili z interesi delovnega ljudstva. Nastopil je torej trenutek, ko je treba podpreti oblikovanje ene same nacionalne in kulturne skupnosti z enim samim jezikom, srbohrvaščino. Takšna celovitost se je že uveljavila v vojski in v skupščini, kazala pa se je tudi na vseh državnih manifestacijah. Kdor se je drznil glasno podvomiti o njeni upravičenosti, je bil takoj proglašen za sovražnika bratstva in enotnosti... Po približno dvajsetletnem premoru je 'jugoslovanstvo' spet postalo vrednota - zdaj ne več monarhističnega, temveč socialističnega režima - ki naj bi spojila narode in kulture v federaciji. Ta težnja pa je preveč spominjala na velikosrbstvo in unitarizem, da ne bi sprožila resnega vznemirjenja, še posebej v Sloveniji. Leta 1961 je srbski pisatelj Dobrica Čosić, ki je bil blizu Rankoviću, opozoril v zagrebškem *Telegramu* na težave v odnosih med republikami in menil, da bi 'vampirski nacionalizem' lahko premagali z njihovo ukinitvijo. 'Oprostite, kako ste rekli?' je bil naslov odgovora enega najmarkantnejših slovenskih intelektualcev Dušana Pirjevca, ki je z vso silo... (in ne brez Kraigherjevega in Kardeljevega kritja) zavrnil unitaristične in centralistične 'pijavke' ter s tem začel polemiko, ki je v Jugoslaviji spet izpostavila nacionalno vprašanje." (str. 243-244)

Seme nacionalnega nezaupanja je torej ponovno vzkliklo. Tako kot Karadjordjevičeva se tudi Titova Jugoslavija (kljub tako proklamiranemu geslu o bratstvu in enotnosti) ne bo znala otresti smrtonosnega objema "nacionalizma". To trditev neizpodbitno potrjujejo globoke krize v jugoslovanski družbi, pa tudi reševanje le-teh, ki smo jim bili priča v naslednjih treh desetletjih, saj so se vse po vrsti vrtele okrog temeljnih vprašanj, ki so bila usodno povezana s problematiko mednacionalnih odnosov: Kolikšna naj bo samostojnost republik, kolikšna naj bo decentralizacija, kolikšna naj bo demokratizacija? V senci teh debat se je - večinoma zakrit pred javnostjo - odvijal dolgotrajen boj za oblast v državi: od Rankovića do Miloševića. Ne gre prezreti, da je po odstranitvi Rankovića in razkosanju "njegove" Udbe po republiškem ključu prav JLA ostala edini vsejugoslo-

vanski organizem, torej najpomembnejši inštrument, ki je bil na voljo maršalu. Po Titovi smrti (1980) se njena vloga v družbi ni prav nič zmanjšala; veljala je za garanta "Titove Jugoslavije". V zapletenih medrepubliških odnosih v drugi polovici 80. let, ko so si bila slovenska (zahteva po asimetrični federaciji oz. konfederaciji) in srbska (Srbija = Jugoslavija) stališča do nadaljnjega življenja v skupni jugoslovanski državi diametralno nasprotna, se je "Titova JLA" postavila na stran Srbije. V dani konfliktni situaciji Sloveniji seveda ni preostalo drugega, kot da razglasi neodvisnost (25. junija 1991). V tej zgodovinski odločitvi smo Slovenci dosegli politično enotnost, ki je bila temeljni pogoj za uspešno zavrnitev vojaške agresije JA in ohranitev samostojnosti. Z mednarodnim priznanjem Slovenije in Hrvaške (15. januarja 1992) in nekoliko kasneje Bosne in Hercegovine ter Makedonije "je bila Jugoslavija, ki je preminila že 25. junija 1991, dokončno pokopana z blagoslovom mednarodne skupnosti..." zaključuje prof. Pirjevec.

Napisati monografsko študijo o zgodovini Jugoslavije, gledano s strokovnega vidika, nikakor ni preprosto delo; če imamo ob tem še v vidu sedanjí zapleteni politični trenutek, v katerem bi večina Slovencev najraje pozabila, da smo bili še do včeraj del Jugoslavije, pa sploh ne. Obema težavama, strokovni in politični, je bil prof. Jože Pirjevec - kot izvrsten poznavalec ne samo jugoslovanske, temveč svetovne zgodovine 19. in 20. stoletja nasploh - odlični mojster. Pri pisanju je bil dovolj blizu in obenem dovolj daleč od matične domovine, da ni zašel pod vpliv te ali one dnevne politike. To je vsekakor odlika in znanstvena vrednost tega dela, ki se še posebno zrcali v tem, da pisec ne zamolči ničesar bistvenega, obenem pa ne manipulira s posameznimi segmenti, saj jih preprosto ne trga iz konteksta celote; skratka zavrača ekskluzivistični pristop, ki je še posebno značilen za zdajšnje pisce "spominov". Le tako je lahko ostal zvest svojemu osnovnemu znanstvenemu principu - opazovanju in razumevanju (v našem primeru) jugoslovanskega kompleksa v kontekstu evropske in svetovne zgodovine. Še več, avtor je z dialektičnim (vzročno-posledičnim) pristopom argumentirano poiskal odgovore za smrt Jugoslavije, ki jih je po njegovem mnenju potrebno iskati ne samo v zapletenih notranjih mednarodnih odnosih, pač pa tudi v spremenjenih mednarodnih političnih okoliščinah, nastalih po simboličnem padcu berlinskega zidu. In v tem kontekstu ne gre prezreti, da je naše aktivno soustvarjanje tega izjemnega svetovno-zgodovinsko-političnega trenutka navsezadnje botrovalo rojstvu slovenske države, poudarjam, slovenske države kot mednarodnega subjekta. V tej mednarodni povezanosti zgodovinskih procesov je šele možno objektivno zaznavati in razumevati širino in globino konkretnega zgodovinskega dogajanja ter preseči lastni subjektivizem in zazrtost vase. Tistega bralca, ki tega vsebinsko ni dojel, knjiga "*Jugoslavija 1918-1992*" ne bo povsem zadovoljila, vendar je to že vprašanje

individualnega subjektivizma. Vsem nam pa le ostaja skupni imenovalec - želja po globljem, objektivnejšem razumevanju zgodovinskih vzrokov in posledic, ki so navsezadnje pripeljali do naše množične plebiscitarne odločitve za lastno pot, za samostojno Slovenijo; v tem kontekstu pa nikakor ne moremo prezreti argumentiranih ugotovitev, zapisanih v izvrstni Pirjevčevi monografiji "*Jugoslavija 1918-1992*". Skratka, pred nami je knjiga, ki je vredna pozornega branja, tudi zato, da bi bolj razumeli našo bližnjo preteklost in sedanjost.

Avgust Lešnik

SLOVENIJA, ITALIJA / SLOVENIA, ITALY: BELA KNJIGA O DIPLOMATSKIH ODNOSIH / WHITE BOOK ON DIPLOMATIC RELATIONS. Ministrstvo za zunanje zadeve Republike Slovenije (uredila Branko Gradišnik in Jože Šušmelj), Založba Debora, Ljubljana, marec 1996, 93 + XXIII (Dodatek) strani*

Motive, ki so pobudili Ministrstvo za zunanje zadeve R Slovenije k odločitvi, da objavi t.i. Belo knjigo o slovensko-italijanskih odnosih, je v Spremini besedi pojasnil slovenski zunanji minister Zoran Thaler: "... ker Italija v mednarodni javnosti popačeno prikazuje bistvo odnosov med Italijo in Slovenijo, in ker ne ločuje med bilateralnim sporazumevanjem in multilateralnim pogojevanjem, je Republika Slovenija sklenila z objavo Bele knjige dokumentirano in pravno osvetliti zgodovinske odnose med državama in v tej luči pred očmi tuje in domače javnosti razjasniti tudi ozadje nepotrebnega in neupravičenega dogajanja, ki dandanes meče senco na skupno prihodnost dveh evropskih sosed". Da Bela knjiga ni namenjena zgolj zainteresirani slovenski javnosti, temveč še toliko bolj objektivnemu seznanjanju mednarodne strokovne javnosti o (ne)opravičenosti italijanskega pogojevanja in izsiljevanja R Slovenije, je razvidno iz odločitve, da so dokumenti objavljeni v izvirniku in prevodu, torej v slovenščini in še v enem izmed diplomatskih jezikov.

Pričujoča Bela knjiga tako prinaša najpomembnejše diplomatske dokumente in sporazume, ki jih je Republika Slovenija kot samostojna država in kot država naslednica bivše skupne jugoslovanske države sklenila z Republiko Italijo, poleg teh pa tudi nekatere enciklopedične predstavitev ključnih dogodkov, povzetih po Enciklopediji Slovenije. V razgretim političnih razpravah na dano temo, tako na eni kot drugi strani državne

* Pričujoči zapis je za tisk prirejen avtorjev prikaz Bele knjige na predstavitvi, ki je bila 24. aprila 1996 v Pokrajinskem muzeju v Kopru, v organizaciji Znanstveno raziskovalnega središča Republike Slovenije v Kopru, Zgodovinskega društva za južno Primorsko in Pokrajinskega muzeja Koper.